

Vecsey Zoltán:

Az intencionalitás témája a kortárs analitikus gondolkodásban

A 19. század második felében a pszichológia fokozatosan elszakadt a filozófiától és az empirikus természettudományok mintáját követve önálló szaktudománnyá fejlődött. Az átalakulás első fázisában a pszichológia módszertani és tudományelméleti problémák sokaságával találta szembe magát. Mindenekelőtt választ kellett keresni azokra a kérdésekre, hogy miként lehet tapasztalati ellenőrizhető fogalmakkal definiálni a lélektani kutatás tárgyát, és milyen kritériumok alapján lehet a pszichikum belső világában fellelhető jelenségeket a természettudományos diszciplínák szokványos, háromdimenziós tárgyaitól elkülöníteni.

Az empirikus nézőpontú, deskriptív lélektan egyik legnagyobb hatású teoretikusa ebben az időben a Bécsben oktató *Franz Brentano* volt. *Psychologie vom empirischen Standpunkte* című művében Brentano az alábbi négy megkülönböztető jegy alapján határozta el a pszichikai fenoméneket a fizikai fenoménektől. Álláspontja szerint a pszichikai fenomének: (i) a belső érzékelés kizárólagos tárgyai, (ii) immanens módon léteznek, (iii) tagolt szerkezetük ellenére egységes egészként jelennek meg a mentális folyamatokban, és végül (iv) sajátos tartalmi vonatkozással, vagy tárgyra való irányultsággal rendelkeznek. Brentano e jellegzetességek együttesét elégséges alapnak tekintette a pszichikai és a fizikai világ jelenségeinek egzakt elkülönítéséhez, metodikai szempontból mégis a legutóbb említett tulajdonságot tartotta perdöntőnek. A lélektani kutatásnak abból az alapvető meglátásból kell kiindulnia, állította, hogy a fizikai jelenségekkel szemben a pszichikai élmények – a képzelet, az ítélet, valamint a szeretet és gyűlölet különféle aktusai – mindig tárgyként tartalmaznak valamit.

A lelkiállapotok és a lelki aktusok tárgyra való irányultságát, vagyis az *intencionális bennelétezés*¹ brentanoi gondolatát valójában már Arisztotelész és a skolasztikus gondolkodás hagyománya is ismerte. A mentális intenció jelensége mégis az empirikus lélektan tudományos státuszát tárgyaló munkákban vált először szisztematikus vizsgálódás központi tárgyává. Az *intencionalitás* fogalma nem veszítette el módszertani jelentőségét akkor sem, amikor a *Logische Untersuchungen* lapjain Edmund Husserl megfogalmazta logikai ellenérveit a Brentano által képviselt pszichologizáló tudománykoncepcióval szemben. Éppen ellenkezőleg, ma már jól látható, hogy a századfordulót követő évtizedekben a tudat intencionális aktivitásának elemzése – Husserl kifejezésével: az ismeret és az ismeret tárgyiséga között fennálló korreláció kutatása² – jelentette a kibontakozó fenomenológiai mozgalom elsődleges feladatát.

Az intencionalitás-fogalom szerepéről alkotott husserli elképzelés néhány későbbi módosulása jól nyomon követhető a fenomenológiai iskola történetében. A fenomenológia gyökeres átalakítását sürgető Martin Heidegger nem tartotta célravezetőnek a fogalom használatát, mivel a tudat intencionális értelemteljesítményeire való husserli visszalépésben a metafizikai hagyomány felülvizsgálatlan ontológiai előfeltevéseit vélte felfedezni. Michel Henry, Emmanuel Lévinas és Bernhard Waldenfels a fenomenológiai gondolkodás kritikus pontját ezzel szemben elsősorban a husserli tudatfilozófiából származó *aktív* intenció-felfogásban látta. Ezért mindannyian egy olyan intencionalitás-elmélet kidolgozására vállalkoztak – az életfenomenológia, az etika illetve a reszponzív fenomenológia fogalmi keretén belül –, amelyben meghatározó szerepet kapott az ismeretelméleti vagy ontológiai értelemben vett *passzivitás* gondolata.

Némileg nehezebb helyzetben vagyunk, ha a fogalom angolszász recepciójáról kívánunk vázlatos áttekintést adni. Tudvalevő, hogy az analitikus hagyományból szinte teljesen hiányzó historikus perspektíva miatt az angol-amerikai gondolkodók többsége ritkán mutat valódi érdeklődést az európai

¹ A fogalom eredeti német változata: *intentionale Inexistenz*; Vö.: Brentano (1874, 115).

² Vö.: Husserl (1972, 103-104).

filozófia történeti alakjai és klasszikus témái iránt.³ A két tradíció között ezért csak elvétve alakul ki tartalmi kérdéseket érintő, produktív párbeszéd. A meglehetősen zárt konceptuális térben zajló, külső hatásokra érzéketlen analitikus diszkussziók befolyásolására általában csak olyan gondolatok és fogalmak képesek, amelyek tartalmi és logikai szempontból megfelelnek az aktuális kutatási gyakorlat belső dinamikájának. A brentanoi gondolatok recepciója esetében ez azt jelenti, hogy angol nyelvű szöveggörnyezetében az intencionalitás fogalma eredeti jelentéséből csak a tárgyra irányulás semleges tartalmi mozzanatát tartotta meg. *John Searle* már a nyolcvanas évek elején ebben a szűkebb értelemben használta a kifejezést.⁴ Meglátása szerint az intencionalitás mint tulajdonság azon mentális állapotok jellemzője, amelyek kielégítési feltételekkel rendelkeznek. A kielégítési feltételek a percepció esetében azok a speciális externális körülmények, amelyek fennállása esetén egy adott érzékszervi tapasztalat veridikussá válik, a vélekedések kielégítési feltételei pedig mindazon internális és externális körülmények, amelyek a vélekedéseket igazgató teszik. *Searle* definíciójával az analitikus hagyomány tulajdonképpen egy csapásra honosította és aktualizálta az intencionalitás témáját. Az *intenció* fogalma alkalmassá vált arra, hogy a tudás fizikalista elméletéről folyó vitákban az érvelés szerves részeként lehessen alkalmazni.

Két szűkebb vitaösszefüggést mindenképpen érdemes megemlíteni a fizikalizmus alapkérdéseit érintő jelenlegi kutatásokból. Az egyik a *mentális tartalom* témája. A naturalizmus álláspontját képviselő szerzők meggyőződése szerint az érzékeléssel összefüggő intencionális állapotok reprezentációs tartalmat hordoznak.⁵ Szokványos érzékelési körülmények között egy perceptuális reprezentáció szerepe abban áll, hogy a viselkedés számára felhasználható *természetes információt* közvetítsen a reprezentáció tárgyáról.

³ R. Chisholm, aki érzékelésről írott kiváló, ma már klasszikusnak számító könyvében szövegszerűen és tartalmilag egyaránt Brentano gondolataihoz kapcsolódott, kivételnek számít. Lásd: Chisholm (1957). D. Follesdal és J. Hintikka e számban is olvasható írásain kívül az újabb irodalomból ide sorolhatnánk B. Smith osztrák gondolkodást bemutató történeti monográfiáját is. Lásd: Smith (1994).

⁴ Vö.: Searle (1983).

⁵ Vö.: Dretske (1995), Tye (2000).

Reprezentációs tartalmat hordozó vizuális tapasztalataink például a környezetünkben lévő tárgyak térbeli elrendezéséről, alakjáról és méretéről szolgáltatnak analóg módon kódolt információt.⁶ Ismeretelméleti szempontból ennek az a magyarázata, hogy a mentális reprezentációkban megjelenő tárgyak kauzális relációban állnak az externális környezet tárgyaival. Ha megváltoztatjuk az érzékelhető környezet tárgyi elrendezését, megváltozik a mentális reprezentációk információs tartalma is. Természetesen nem minden perceptuális reprezentáció kapcsolódik szükségképpen tér-időbeli dimenzióban létező tárgyakhoz. A legegyszerűbb ellenpéldák a hallucináció vagy az érzékszalódás közismert esetei. Bár a reprezentáció ilyenkor is kauzális viszonyban áll tárgyával, azaz egy bizonyos perceptuális aspektusból bemutatja, hogy hogyan állnak a dolgok a világban, a hallucináció vagy az érzékszalódás tapasztalataiban megjelenő információs tartalom nem tekinthető objektív tartalomnak, mivel a kauzális reláció tárgyi pólusán nem jelenik meg fizikailag azonosítható objektum. Mindebből arra szokás következtetni – ahogyan azt korai írásaiban egyébként már *Iusserl* is megállapította –, hogy a perceptuális reprezentáció tartalma közvetlenül nem involvál tér-időbeli tárgyakat.⁷ Kétségtelenül van némi szkeptikus felhangja e következtetésnek. A szó általános értelmében vett *de re* tudás talán nem is lehetséges – gondolhatnánk –, ha reprezentációinkban nem jelennek meg szükségképpen externális tárgyak. A naturalizmussal rokonszenvező gondolkodók többsége azonban elutasítja az ismeretelméleti szkepticizmus álláspontját, és más szempontból ítéli meg a kérdést. *Fred Dretske*, *Michael Tye* és *Christopher Peacocke* újabb munkáikban amellet érvelnek, hogy a téves reprezentációk analízisből származó eredmények végső elemzésben az érzékszervi érzékelésből származó tudás közvetlen természetét bizonyítják. Argumentációjuk szerint a mentális reprezentációk tulajdonságait határozottan el kell különíteni a reprezentációkban megjelenő tárgyak tulajdonságaitól, azaz az intencionális tulajdonságoktól. Ha elfogadjuk azt az empirikus eszközökkel is alátámasztható

⁶ Az *analóg információ* ebben az összefüggésben azt jelenti, hogy a vizuális reprezentációkban a tárgyak térbeli összefüggésén kívül más típusú információs tartalom is megjelenik.

⁷ Vö.: Davies (1996).

tézist, hogy az intencionális tulajdonságok szuperveniálnak a külvilág tárgyaira, a szkepticizmus már nem tűnik igazán vonzó álláspontnak. Az érzékszervi tapasztalat legalapvetőbb eseteiben mentális állapotaink információs tartalmát ezért névértéken vehetjük, ami ebben az összefüggésben azt jelenti, hogy a perceptuális tapasztalat közvetlen perceptuális tudáshoz vezet. Összefoglaló értelemben azt mondhatnánk tehát, hogy a mentális intenciók naturalizálására tett kísérletek összhangban állnak a fizikalizmus megismerésre vonatkozó alaptézisével: *nihil in mente quod non prius in sensu*.

Az intencionalitás témakörén belül létezik azonban egy olyan probléma is, ami erőteljesen ellenáll a naturalizációs törekvéseknek. A *fenomenális élmények* kérdéséről van szó. *Thomas Nagel* és *Frank Jackson* éles vitát provokáló gondolkísérletei óta a mentalitás intencionális és fenomenális dimenzióit sokan egymástól elválaszthatónak és függetlennek tekintik.⁸ A fenomenális élmények bizonyos mentális állapotok és folyamatok kvalitatív tulajdonságai. *Nagel* eredeti megfogalmazása szerint a kvalitatív tulajdonságok azt mutatják meg, hogy egyes szám első személyű perspektívából tekintve „milyen egy bizonyos mentális állapotban lenni”. Az utóbbi években a fájdalom és a színélmény paradigmátikus esetei tartoznak a fenomenális élmények leggyakrabban elemzett példái közé. Egyes szám első személyű nézőpontból könnyen és evidens módon belátható, állítják *Nagel* követői, hogy a fenomenális karakterű állapotokhoz nem tartozik tárgyvonatkozás. A fájdalom mentális állapotának ugyan mindig van testi oka, kvalitatív fájdalomélményeinknek – a „milyen is az” állapotának – viszont nem feleltethető meg hagyományos értelemben vett externális tárgy. Szokványos körülmények között vizuális percepcióink a reprezentációs tartalom és a reprezentált tárgy objektív viszonyán alapulnak, fájdalomélményeinkről viszont nem állíthatjuk, hogy a fájdalom objektív tárgyát reprezentálják. Itt nem tudunk határozott episztemikus különbséget tenni a reprezentáció és a reprezentált között: a fájdalomtapasztalat és amit a fájdalomtapasztalat vélhetően reprezentál, maga a fájdalom, alanyi nézőpontból tekintve egy és ugyanaz a

⁸ Vö.: Nagel (1974), Jackson (1982).

jelenség. Ugyanez érvényes a színélményekre és a fenomenális élmények egyéb típusaira is.

Ha a mentális állapotok kvalitatív tulajdonságaira vonatkozó általános hipotézis részleteiben is igazolható, akkor az minden bizonnyal komoly ismeretelméleti és metafizikai következményeket von maga után. A problémák forrása az, hogy a kvalitatív tulajdonságok nem elemezhetők és nem magyarázhatóak a naturalizmus hagyományos kvantitatív módszertani és fogalmi eszközeivel. Bármilyen sikereket érjen is el a mentális élet természettörvényeinek megismerésében a neurológia, a fiziológia vagy a kognitív pszichológia gyorsan fejlődő tudománya, a mentális jelenségek fizikai jelenségekre való teljes redukciója elvi akadályok miatt nem lehetséges. Valami mindig ki fog maradni a funkcionális leírásból: fenomenális élményeink ellenszegülnek a fizikai szempontú elemzésnek. Ez a felismerés viszont alapjaiban rendíti meg a fizikalizmus szilárdnak hitt monisztikus világképét. Így aztán, akik manapság komolyan veszik a fenomenális élmények redukálhatatlanságából fakadó tanulságokat, a naturalizmus alternatívájaként a klasszikus tulajdonság- vagy szubsztanciadualizmus, illetve a pánpszichizmus elképzeléseihez közelítő elméletek kidolgozását javasolják.⁹

⁹ A téma további részleteit illetően lásd: Chalmers (1996), (2003) és Nagel (2002).

- Brentano, F. (1874): *Psychologie vom empirischen Standpunkte*. Duncker & Humblot.
- Chalmers, D. J. (1996): *The Conscious Mind: In Search of a Fundamental Theory*. Oxford University Press.
- Chalmers, D. J. (2003): Consciousness and its Place in Nature. In S. Stich and F. Warfield (szerk.): *Blackwell Guide to Philosophy of Mind*. Blackwell.
- Chisholm, R. (1957): *Perceiving: a Philosophical Study*. Cornell University Press.
- Davies, M. (1996): Externalism and Experience. In A. Clark, J. Lizquierro, J. M. Larrazabai (szerk.): *Philosophy and Cognitive Science: Categories, Consciousness and Reasoning*. Kluwer.
- Dretske, F. (1995): *Naturalizing the Mind*. MIT Press.
- Henry, M. (1988): *Radikale Lebensphänomenologie*. Alber.
- Husserl, E. (1972): *Válogatott tanulmányok*. Gondolat.
- Jackson, F. (1982): Epiphenomenal Qualia. *Philosophical Quarterly*, 32. 127-136. o.
- Levinas, E. (1961): *Totalité et Infini*. Nijhoff.
- Nagel, T. (1974): What is it Like to be a Bat? *Philosophical Review*, 83. 435-450. o. Magyarul: Milyen lehet denevéreknek lenni? (Sutyák Tibor fordítása) *Vulgo*, V. évf./2. sz., 3. o.
- Nagel, T. (2002): *Concealment and Exposure and Other Essays*. Oxford University Press.
- Peacocke, C. (2004): *The Realm of Reason*. Oxford University Press.
- Searle, J. (1983): *Intentionality: An Essay in the Philosophy of Mind*. Cambridge University Press.
- Smith, B. (1994): *Austrian Philosophy*. Open Court.
- Tye, M. (2000): *Consciousness, Color, and Content*. MIT Press.
- Waldenfels, B. (1994): *Antwortregister*. Suhrkamp.